

РОЗДІЛ І. ЗАГАЛЬНА ПЕДАГОГІКА ТА ІСТОРІЯ ПЕДАГОГІКИ

УДК 371.233 (477)«1917/1919»

DOI <https://doi.org/10.26661/2786-5622-2023-1-01>

УПРОВАДЖЕННЯ ЕКСКУРСІЙ ДО ОСВІТНЬОГО ПРОЦЕСУ СЕРЕДНЬОЇ ШКОЛИ УКРАЇНИ 1917–1919 РР.

Наровлянський О. Д.

кандидат педагогічних наук, заступник директора

*Український державний центр національно-патріотичного виховання,
туризму і краєзнавства учнівської молоді*

вул. Скомороська, 5–7, Київ, Україна

orcid.org/0000-0002-5778-7401

al_dan@ukr.net

Ключові слова: *середня освіта, освітні екскурсії, українознавство, Українська народна республіка, Українська гетьманська держава.*

Стаття присвячена недостатньо дослідженій темі використання екскурсій у середній школі за часів Української Народної Республіки, Української гетьманської держави та Директорії. Для написання статті використано маловідомі архівні матеріали фонду Міністерства освіти 1917–1919 років у Центральному державному архіві вищих органів влади України. До наукового обороту залучено низку маловідомих та раніше не досліджених архівних матеріалів. Досліджено процес упровадження українознавчих елементів та курсів в середніх навчальних закладах в 1917–1918 роках, зокрема українознавства, української мови та літератури, історії України, географії України, що не викладалися в школах до цього періоду. Відзначено, що в курсі українознавства та інших курсах українознавчого спрямування, які планувалося впровадити у школи, було передбачено широке використання навчальних екскурсій. Висвітлено процес роботи комісії з розробки та затвердження нових навчальних програм з історії, географії, природознавства, інших предметів, до змісту яких вводилися навчальні екскурсії. Показано роль окремих діячів освіти, зокрема С. Русової, Ф. Тушкана, Н. Мірза-Авакянц та інших, в процесі розробки програм та упровадженні екскурсій в школи. Висвітлено тематику екскурсій, які було включено до навчальної програми з географії. Визначено місце, що відводилося екскурсіям в освітньому процесі шкільного досліджуваного періоду. Проаналізовано методичні рекомендації щодо підготовки та проведення навчальних екскурсій, зокрема підготовки вчителя та учнів до екскурсії, організації групової роботи учнів, методики пояснення вчителя, організації ігор. Підкреслено, що вперше методичні рекомендації було включено безпосередньо до навчальних програм з різних предметів (зокрема географії та природознавства). Висвітлено діяльність окремих навчальних закладів з упровадження екскурсій в освітній процес. Вказано на проблеми, з якими стикалося проведення екскурсій та які заважали їх поширенню, зокрема складна соціально-політична ситуація, військові дії, порушення залізничного та пароплавного сполучення, епідемії.

INTRODUCTION OF EXCURSIONS TO THE EDUCATIONAL PROCESS OF SECONDARY SCHOOL IN UKRAINE IN 1917–1919

Narovlyanskiy O. D.

*Candidate of Pedagogic Sciences, Deputy Director
Ukrainian State Center for National-Patriotic Education,
Local History and Tourism of Students
Skomoroska str., 5–7, Kyiv, Ukraine
orcid.org/0000-0002-5778-7401
al_dan@ukr.net*

Key words: *secondary education, educational excursions, Ukrainian studies, Ukrainian People's Republic, Ukrainian Hetmanate.*

The article is devoted to the insufficiently studied topic of the use of excursions in secondary school during the Ukrainian People's Republic, the Ukrainian Hetmanate and the Directory. The article is based on little-known archival materials of the fund of the Ministry of Education of 1917–1919 in the Central State Archives of Higher Authorities of Ukraine. A number of little-known and previously unexplored archival materials are involved in the scientific turnover. The process of introducing Ukrainian studies elements and courses in secondary schools in 1917–1918, in particular Ukrainian studies, Ukrainian language and literature, history of Ukraine, geography of Ukraine, which were not taught in schools before this period, was studied. It was noted that the course of Ukrainian studies and other courses of Ukrainian studies, which were planned to be introduced in schools, provided for the wide use of educational excursions. The process of work of the commissions for the development and approval of new curricula in history, geography, natural sciences, and other subjects, in the content of which educational excursions were introduced, is highlighted. The role of individual educational figures, in particular S. Rusova, F. Tushkan, N. Mirza-Avakyants and others in the process of developing programs and introducing excursions to schools is shown. The topics of excursions that were included in the geography curriculum are highlighted. The place that was given to excursions in the educational process of schools of the studied period is determined. The methodological recommendations for the preparation and conduct of educational excursions, in particular the preparation of the teacher and students for the excursion, the organization of group work of students, the methods of explanation of the teacher, the organization of games are analyzed. It is emphasized that for the first time methodological recommendations were included directly in the curricula of various subjects. The activities of individual educational institutions on the introduction of excursions in the educational process are highlighted. The problems that the excursions faced and that prevented their spread, in particular the difficult social and political situation, military operations, disruption of railway and steamship communication, epidemics, are indicated.

Постановка проблеми. Серед найважливіших завдань сучасної історико-педагогічної науки – вивчення та аналіз досвіду елементів освітньої системи нашої держави в різні періоди її історії. З огляду на це значний інтерес становить історія розвитку освіти української держави в перші роки її існування – за часів національно-визвольних змагань 1917–1920 років.

Аналіз останніх досліджень. Різні аспекти розвитку освіти вказаного періоду досліджували

Березівська Л., Гайдей В., Кудлай О., Лікарчук І., Міхно О., Орел Ю., Перердерій І. та інші. Ними було досліджено, зокрема, питання українізації, освітньої політики українських урядів, персоналії керівників міністерства освіти та їх діяльність, проблем кадрового забезпечення та шляхів їх вирішення, змін в програмно-методичному забезпеченні тощо. Водночас жодний з авторів не розглядав процес упровадження екскурсій в середній школі та їх застосування в освітньому процесі вказаного періоду.

Таким чином, нами було визначено **мету даної статті** – проаналізувати досвід упровадження екскурсій в програми навчальних закладів та практику використання екскурсій в середній школі України вказаного періоду.

Основою **джерельної бази** дослідження стали матеріали Центрального архіву вищих органів влади та управління (ЦДАВОВУ), а саме фонд Генерального секретарства освіти (з січня 1918 р. – Міністерства народної освіти) (ф. 2201).

Виклад основного матеріалу дослідження. Серед напрямів діяльності Української Центральної ради та створених нею виконавчих органів певне місце займала діяльність з реформування освіти на теренах України. Перш за все, було вжито заходів для зміни змісту освіти. Було розпочато процес упровадження нових предметів та виключенню ряду традиційних (Закону Божого, класичних мов). Серед нових предметів основну роль займали предмети українознавчого спрямування – українська мова та література, історія та географія України, що раніше не викладалися у школі. У Резолюції II Всеукраїнського Учительського З'їзду, який відбувся у Києві 10–12 серпня 1917, року Генеральному Секретареві Народної освіти було доручено «скликати предметні комісії з українських педагогів за для розроблення програм по українознавству в середній школі з наступного року» [4, с. 17]. 12 жовтня 1917 року Генеральне секретарство направляє до всіх земств та міст України циркуляр, яким пропонує запровадити в усіх початкових школах викладання історії та географії України [3, арк. 3]. Лист аналогічного змісту наступного дня направляється директорам середніх навчальних закладів України всіх відомств. [3, арк. 5]. Одночасно ведеться пошук шляхів найбільш ефективного викладання нових предметів, а також організації національного виховання учнів. Як один з ефективних шляхів виховання патріотів України та «корисний методичний захід при викладанні історії та географії України» пропонувалося включати у річний розклад роботи шкіл подорожі по історичних місцях України, цікавих природних об'єктах, зокрема «до Києва, до порогів, на Шевченкову гору» [3, арк. 11]. У листі Генерального секретарства до директорів середніх шкіл всіх відомств та інспекторів вищих початкових, торгових та інших шкіл України 16.11.1917 № 2286 педагогічним радам було, зокрема, рекомендовано «весною і літом організовувати подорожі-екскурсії в різні місця, де б учні могли на власні очі побачити видатні пам'ятки нашої славної минувщини. Такі подорожі, виховуючи здорове національне почуття, допомагають учням при вивченні рідної історії та мистецтва і через те можуть входити в нормальний план викладів зазначених предметів». Водно-

час, зважаючи на реалії часу в листі йшлося про те, що «само собою налагодити подорожі можна тільки після того, як життя на Україні зробиться нормальним» [3, арк. 17–17зв.]. На жаль, тодішня ситуація не дозволила реалізувати намічене.

Поряд зі спробами запровадження нових предметів з весни 1918 року освітнє міністерство розпочинає роботу з удосконалення програм існуючих курсів, зокрема історії, географії, природознавства тощо. Для цього було створено низку спеціальних комісій «по виробленню програм», які продовжували свою діяльність і після падіння УНР та створення Української держави.

Ряд комісії значну увагу приділив ролі та місцю екскурсій у викладанні зазначених предметів, залучив до роботи спеціалістів цього напрямку. Так, на одному з перших засідань комісії з вироблення програми з природознавства 14 квітня 1918 року було ухвалено рішення запросити до роботи у комісії Я.С. Шумович саме як «особу, свідому про техніку екскурсій» [5, арк. 3]. У підготовленій Ф.П. Тушканом програмі з природознавства для сільських початкових шкіл, призначеній для роботи з сільськими дітьми 7–10 років, зазначалося, що «неодмінною частиною навчання мусять бути екскурсії – восени, зимою (рідко), весною й улітку (може й щодня)». У пояснювальній записці було визначено, що «екскурсії при навчанні природознавства повинні бути прийняті за обов'язок. Тут також можна частину програмового матеріалу...вивести із класу на природу. Наприклад зовнішніх властивостей лісу, морени можна показати цілком на екскурсіях...Необхідно тільки, щоб екскурсії мали цілковито серйозний характер...» [5, арк. 22]. У першому-третьому класах програма передбачала весною та літом проведення екскурсій («освітніх гулянок») «до річки, в зелень, межі дерев – луг, ліс, на вигін, в поле» [5, арк. 10–12зв.], у четвертому класі пропонувалося провести декілька далеких подорожей Україною [5, арк. 13зв.].

Роль екскурсій було відзначено і під час роботи комісії з вироблення програм з географії. У її роботі серед інших спеціалістів брала участь директор Департаменту позашкільної освіти та дошкільного виховання Софія Русова, яка також була автором одного шкільних підручників з географії. На засіданні 28 травня 1918 року при обговоренні програми з географії для 1–2 років навчання вона зауважила, що екскурсії учнів мають робитися і зимою, щоб учні спостерігали зимову природу та її життя, запропонувала створити програму зимових екскурсій і на пропозицію комісії згодилася її підготувати [6, арк. 2зв.].

У програмі пропедевтичного курсу географії та географії України у 5-му класі (діти 11 років) було передбачено проведення «наукових екскур-

сій» на лан, на берег річки, для спостереження берегової лінії, екскурсія для збирання колекції мінералів та гірських порід, екскурсії на копальні, фабрики, заводи, на вокзали, пристані для знайомства с сучасним транспортом, у місцеві музеї, картинні галереї тощо [6, арк. 50]. На нашу думку, така велика програма екскурсій хоча і показує відношення до цього виду навчальної діяльності, але водночас є мало реальною для реалізації, особливо з урахуванням умов 1918 року.

Програмою політико-економічного курсу географії для 8-го року навчання (14 років) пропонувалося «робити екскурсії на заводи, кооперативи, музеї тощо, під час яких переважно звертати увагу на оточуючу місцевість» [6, арк. 54].

Приділялася увага не лише визначенню місця екскурсій у початковому процесі, але й методиці їх проведення. У згаданій вище програмі з природознавства Ф. Тушкана зазначалося, що вчитель має завчасно оглянути місцевість, до якої відбудеться екскурсія, визначити об'єкти показу. Пропонувалося переривати екскурсію «вільними розвагами, відпочинком [так у документі]», «не обтяжувати увагу учнів подробицями». Серед методичних порад – місце розташування керівника екскурсій – так, щоб 2/3 учнів було попереду вчителя, а 1/3 позаду. Визначалося, що вчитель має записати план екскурсії та передати його на розгляд шкільного інструктора, який може внести поправки, внаслідок чого «виробиться план наочного екскурсійного ознайомлення дітей з природою» [5, арк. 10 зв.].

У матеріалах комісії з вироблення програм з географії зберігся матеріал під назвою «Шкільні екскурсії». Він не має дати і підпису, однак судячи з усього, був складений весною-на початку літа 1918 року. У зазначеному матеріалі зазначається, що «екскурсії в школі – це самий кращий засіб для ознайомлення дітей з природою для розвитку в них уваги, умінь «дивитися» і «бачити». Екскурсії у живу природу дають багатий матеріал для дитячого спостереження, елемент примусу і втоми не має місце під час екскурсії, природний об'єкт сам по собі притягає увагу і будить живий інтерес». Автори матеріалу пропонують чітко відокремлювати екскурсію від звичайної прогулянки, не заперечуючи користь останньої, перш за все для дитячого організму. Однією з основних відмінностей екскурсії від прогулянки є наявність чітко визначеної пізнавальної мети, якою, зокрема можуть бути спостереження над найважливішими явищами з життя тварин та рослин у їх природньому оточенні, набуття та поповнення знань, повторення раніше пройденого курсу, збір матеріалу для практичних занять і виготовлення наочних посібників. Було визначено ряд умов для успіху екскурсії. По-перше, керівник має з'ясу-

вати мету екскурсії, по-друге, добре знати місце, де проводиться екскурсія, по-третє, підготувати дітей до екскурсії. На думку авторів матеріалу, попередня підготовка дітей до екскурсії є заставою її успіху. «Дитина повинна знати куди йде, чого йде, що повинна шукати, що може знайти і навіть коли вернеться. Тоді дитина ретельніше і поважніше віднесеться до екскурсії і учителю не важко буде її задовільнити... Така підготовка має виховуюче значення, так як виробляє у дитини поважне відношення до своїх обов'язків, стремління до досягнення цілей і умінь задержати свою увагу на одному предметі» [5, арк. 38].

Значну увагу автори приділяють організаційному боку проведення екскурсії. Вони зазначають, що під час екскурсії має бути забезпечений порядок та дисципліна. Пропонується, щоб на екскурсії було не більше 20–25 дітей. При цьому рекомендується розділити дітей на групи по 5–6 осіб, призначивши у кожній старшого (з числа дітей), який відповідатиме за присутність всіх її членів у будь-який час. При прибутті на місце пропонується визначити кожній групі своє завдання, котру група виконує самостійно. При поділі груп автори пропонують урахувати бажання дітей. Завданням вчителя-керівника екскурсії є пояснення того, що діти бачать, направлення увагу дітей, навчання дітей спостереженню. Цікавим є застереження про необхідність утримуватися від перевантаження учасників екскурсії, а також рекомендації проведення під час екскурсії ігор, у яких, на думку авторів, має обов'язково брати участь і вчитель. Автори визначають необхідне обладнання – блокнот для записів спостережень, ботанізірка (спеціальна коробочка) для збирання рослин, прес для засушування рослин, лопатка для викопування тварин, лупа, пінцет, сачки для ловлі комах, морилка, банки, для геологічних екскурсій – молоток, довга палка з залізним наконечником, компас. Після екскурсії вчитель має керувати обробкою матеріалів, зібраних на екскурсії. Також зазначається, що вчитель повинен допомагати розвитку виявлених під час екскурсій нахилів дітей (геологічні, ботанічні, зоологічні) [5, арк. 37–38].

При обговоренні концепції програми з історії у відповідній комісії Н.Ю. Мірза-Авакянц (на той момент викладачка у Київській комерційній жіночій школі Товариства вчителів та зразковій школі при педагогічних курсах А. Жекуліної, пізніше в 1934–1936 році – завідувача кафедрою історії України Київського університету) вказала на екскурсії як один з методів проведення навчання історії [2, арк. 151–154].

Використання екскурсій у закладах освіти в цей період стикалося із значними труднощами, пов'язаними з обставинами війни, соціальних

потрясінь, негараздами роботи транспорту, епідеміями тощо. Наприкінці весни 1918 року з метою вивчення стану екскурсійної справи у закладах освіти України департаментом позашкільної освіти та дошкільного виховання Міністерства народної освіти було розроблено та направлено на місця анкетні листки про організацію природничих і географічних екскурсій по Україні. На жаль, в архіві зберіглося лише близько сорока отриманих відповідей, що не дає можливості зробити узагальнюючі висновки, однак наявні матеріали дозволяють стверджувати, що у ряді навчальних закладів екскурсії були елементом навчального процесу навіть у цей надскладний період. Так, екскурсії, переважно у найближчі околиці, проводилися у Краснокутській гімназії Харківської губернії [2, арк. 29], Кам'янських (м. Запоріжжя) чоловічій [2, арк. 63] та жіночій гімназіях, Ровенській чоловічій гімназії [2, арк. 82], Херсонській 2-ій чоловічій гімназії [2, арк. 102], Пирятинській чоловічій гімназії [2, арк. 122] Кременчуцькій жіночій гімназії [2, арк. 127], Пирятинській чоловічій гімназії [1, арк. 3], Костянтинградських земській чоловічій ім. Т. Шевченка [1, арк. 20] та міській жіночій [1, арк. 25] гімназіях (м. Костянтинград, нині – м. Красноград Харківської області) тощо. Учні Української Пирогівської гімназії (с. Пирого Кременчуцького повіту Полтавської губернії) у травні 1917 року побували на екскурсії в ботанічному саду поміщика Устимовича у с. Устимівка Кременчуцького повіту [1, арк. 14–15]. У 2-ій Полтавській чоловічій гімназії, як відзначалося в анкеті, «екскурсії здійснюються з учнями під керівництвом вчителів природознавства та географії досить часто» [2, арк. 37]. В інформації 2-ї Херсонської чоловічої гімназії відзначалося, що «останні два роки у зв'язку із обставинами екскурсії проводяться лише за можливістю по місту та його околицям» [2, арк. 37]. У анкеті Олександрівського середнього семикласного механіко-технічного училища відзначалося, що протягом вже десяти років проводяться загальноосвітні екскурсії до Києва, Севастополя, навколишніх монастирів, а також спеціальні, професійно орієнтовані екскурсії на заводи Миколаєва, Катеринослава, Запоріжжя, Харкова, Костянтинівки, соляні копальні Бахмутського повіту [1, арк. 77 зв.]. Ряд анкет був заповнений та повернутий не окремими навчальними закладами, а повітовими управами. У анкетах Полтавської, Зиньківської, Вовчанської, Новозибківської повітових управ зазначалося, що у навчальних закладах цих регіонів проводяться екскурсії [2, арк. 84, 98, 117, 134].

На питання анкети щодо наявності організацій, що опікуються розвитком екскурсійної справи серед учнівської молоді, лише у одній анкеті згадується Кримсько-Кавказський гір-

ський клуб [2, арк. 50], в усіх інших вказано на відсутність будь-яких організацій, що працюють у цьому напрямку.

У окремих анкетах містилися пропозиції щодо шляхів удосконалення екскурсійної роботи. Так, у анкеті Грайворонської гімназії Харківського навчального округу пропонувалося запровадити «улаштування літніх екскурсій для учнів та вчителів з асигнуванням для цього коштів Міністерства народної освіти» [2, арк. 42]. Кременчуцька реальна школа зазначила, що «для більш раціональної постановки екскурсійної справи на Україні потрібно впровадити обов'язкові екскурсії в початковій та середній школі з платнею керманічам екскурсій, тоді була б вивчена Україна в екскурсійному відношенні і учні одержали б елементарну підготовку по провіді [так в документі] екскурсій, пізнали б що є багато рідких та цінних представників фауни та флори на Україні, навчилися б любити та цінувати природу та ще більше б покохали б рідну мати Україну» [2, арк. 112]. У анкеті Української Пирогівської гімназії (с. Пирого Кременчуцького повіту Полтавської губернії) містилася пропозиція для розвитку екскурсійної справи робити з'їзди представників середніх шкіл, а також оголосити конкурс на створення збірника зразкових екскурсій, вимагати від шкіл щорічного звіту про проведені екскурсії з детальним описом маршрутів та влаштування [1, арк. 14–15]. Водночас у анкеті Калішської чоловічої гімназії Варшавського навчального округу, яка була евакуйована до м. Мена Чернігівської губернії, зазначалося, що «організація екскурсій для вивчення дуже багатой пам'ятниками України вельми потрібна, однак здійснити це можна буде лише коли стане можливим пересування по залізницям, а ціни прийдуть до стану довоєнного часу» [2, арк. 53].

Екскурсії розглядалися також і як засіб підготовки вчителя. У резолюції вже згаданого II Всеукраїнського Учительського З'їзду пропонувалося з метою «поширення освіти сучасного вчительства» проводити, науково-педагогічні екскурсії [4, с. 22].

Висновки. З перших кроків роботи міністерства освіти української держави було приділено увагу упровадженню в школах українознавчих предметів. При цьому екскурсії визначалися як одна з важливих та необхідних форм організації навчання. Проведення екскурсій було передбачено новими, розробленими в цей період, програмами з природознавства, географії, історії. До роботи з підготовки програм було залучено фахівців та ентузіастів екскурсійної справи, які мали досвід організації екскурсій з учнівською молоддю. У ряді програм та окремих розробок було визначено вимоги до навчальних екскурсій,

підготовлено методичні рекомендації щодо їх підготовки, проведення та діяльності вчителя під час екскурсій. Незважаючи на складні соціально-економічні умови, розруху, військовий стан, епідемії, перебої залізничного сполучення, у ряді навчальних закладів продовжувалося проведення екскур-

сій для учнів, хоча унаслідок вказаних причин вони, як правило, обмежувалися найближчими об'єктами. Упровадження екскурсій в освітній процес середньої школи у період 1917–1920 рр. заклало підвалини наступного розвитку освітнього туризму в Україні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Анкетні листки про організацію географічних і природничих екскурсій по Україні та пояснювальні записки до них. ЦДАВОВУ (Центр. держ. архів вищих органів влади та управління України). Ф. 2201. Оп. 2. Спр. 560.
2. Анкетні листки про організацію природничих і географічних екскурсій по Україні. Документи наради співробітників департаменту позашкільної освіти: протоколи засідань, листування. ЦДАВОВУ. Ф. 2201. Оп. 2. Спр. 559.
3. Обіжники Генерального секретаря освітніх справ про організацію роботи в школах України, тимчасовий закон про управління шкільними справами в Україні тощо. ЦДАВОВУ, ф. 2201, оп. 1, Спр. 12.
4. Освітня хроніка на сторінках періодичних видань 1917–1920 рр. (з фондів Педагогічного музею України). Київ : ПМУ, 2017. 182 с.
5. Протоколи засідання комісії по виробленню програми з природознавства, програми і пояснювальна записка. ЦДАВОВУ, ф. 2201. оп. 1. Спр. 684.
6. Протоколи засідання комісії по виробленню програми і карт з географії, програми і пояснювальні записки до них. ЦДАВОВУ, ф. 2201. оп. 1. Спр. 687.

REFERENCES

1. Anketni lystky pro orhanizatsiiu heohrafichnykh i pryrodnychych ekskursii po Ukraini ta poiasniuvalni zapysky do nykh [Questionnaires on the organization of geographical and natural excursions in Ukraine and explanatory notes to them]. TsDAVOVU (Tsentr. derzh. arkhiv vyshch. orhaniv vlady ta upr. Ukrainy). F. 2201. Op. 1. Spr. 560.
2. Anketni lystky pro orhanizatsiiu pryrodnychych i heohrafichnykh ekskursii po Ukraini. Dokumenty narady spivrobotnykiv departamentu pozashkilnoi osvity: protokoly zasidan, lystuvannia [Questionnaires on the organization of natural and geographical excursions in Ukraine. Documents of the meeting of employees of the department of out-of-school education: minutes of meetings, correspondence]. TsDAVOVU. F. 2201. Op. 1. Spr. 559.
3. Obizhnyky Heneralnoho sekretaria osvitnikh sprav pro orhanizatsiiu roboty v shkolakh Ukrainy, tymchasovyi zakon pro upravlinnia shkilnymy spravamy v Ukraini toshcho [Bulletins of the Secretary General of Educational Affairs on the organization of work in schools of Ukraine, the temporary law on the management of school affairs in Ukraine, etc.]. TsDAVOVU, F. 2201, Op. 1. Spr. 12.
4. Osvitnia khronika na storinkakh periodychnykh vydan 1917— 1920 rr. (z fondiv Pedahohichnoho muzeiu Ukrainy) [Educational chronicle on the pages of periodicals 1917-1920. (from the funds of the Pedagogical Museum of Ukraine)]. (2017). Kyiv : PMU [in Ukrainian].
5. Protokoly zasidannia komisii po vyroblenni prohramy z pryrodoznavstva, prohramy i poiasniuvalna zapyska [Minutes of the meeting of the commission for the development of a program on natural history, programs and an explanatory note]. TsDAVOVU, f. 2201. op. 1. Spr. 684.
6. Protokoly zasidannia komisii po vyroblenni prohramy i kart z heohrafii, prohramy i poiasniuvalni zapysky do nykh [Minutes of the meeting of the commission for the development of programs and maps on geography, programs and explanatory notes to them]. TsDAVOVU, f. 2201. op. 1. Spr. 687.